

Βασιλική Παπούλια

*Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου:
μια διαλεκτική σχέση*

Ο δέκατος αιώνας υπήρξε κατά τούτο αποφασιστικός για το Βυζάντιο, γιατί τότε διάφοροι παράγοντες, οι οποίοι έγιναν φορείς ορισμένων αντινομιών, έλαβαν μια συγκεκριμένη μορφή. Αυτές ακριβώς οι αντινομίες χαρακτηρίζουν το δέκατο αιώνα και οδήγησαν στο τέλος σε μια τραγική λύση για τον ελληνικό κόσμο.

Ως αντινομία εννοούμε την εκδήλωση ενός φαινομένου το οποίο αντιπροσωπεύει την άρνηση ενός προηγούμενου με το οποίο, όμως, βρίσκεται σε αιτιακή συνάφεια. Όπως είναι φυσικό, αντινομίες αυτού του είδους δεν παρουσιάζουν, επειδή αφορούν σε ιστορικά φαινόμενα, τη σαφήνεια και την καθαρότητα άλλων αντινομιών, όπως οι λογικές και οι μαθηματικές, οι οποίες μπορούν να επιλυθούν μέσα από μια λογική διαδικασία. Τα περιγράμματα είναι εδώ περισσότερο ή λιγότερο συγκεχυμένα, καθώς υπάρχει μια ατελείωτη σειρά από μικρά συμβάντα, τα οποία είναι αδύνατο να ορίσουμε και να περιγράψουμε. Ωστόσο η σύλληψη τέτοιων αντινομιών μας διευκολύνει να κατανοήσουμε καλύτερα μια εξέλιξη, καθώς τη θεωρούμε ως μια «αναγκαία»¹ ακολουθία ορισμένων ιστορικών γεγονότων. Αυτό πάλι δε σημαίνει ότι η διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μπορεί να εξηγηθεί μόνο στη βάση μερικών εσωτερικών παραγόντων. Άλλοι εξωτερικοί παράγοντες, όπως η οικονομική διεύθυνση της Δύσης, η εμφάνιση ενός νέου λαού υπήρξαν επίσης αποφασιστικοί γι' αυτή την εξέλιξη. Παρ' όλ' αυτά, αν είχαν λυθεί ορθά όλες αυτές οι αντινομίες, η ανάπτυξη του ελληνισμού και των άλλων λαών της βαλκανικής χερσονήσου, που βρισκόταν κάτω από την ελληνική πολιτιστική επιρροή, θα είχε πάρει μια άλλη κατεύθυνση, σχεδόν παράλληλη με τη δυτικο-ευρωπαϊκή. Το αρνητικό σ' όλη αυτή την εξέλιξη δεν ήταν ότι κατέρρευσε η βυζαντινή αυτοκρατορία, αλλά ότι ο ελληνισμός και όλη η Νοτιοανατολική Ευρώπη τέθηκαν υπό τον ζυγό των Τούρκων, οι οποίοι προέρχονταν από έναν άλλον πολιτιστικό κύκλο, κάτι που κατέστησε αδύνατη μια αληθινή, νέα σύνθεση ακριβώς εξαιτίας του ισχυρού θρησκευτικού και ιδεολογικού προσανατολισμού της εποχής. Η συνήθης εκδοχή της τότε δυτικοευρωπαϊκής ιστοριο-

1. Η έννοια της «αναγκαιότητας» έχει αποδειχθεί εξαιρετικά αμφιλεγόμενη μέσα στον κύκλο των λογικών θετικιστών. Η όλη προβληματική περιστρέφεται γύρω από την έννοια του φυσικού νόμου και τις λογικές της προϋποθέσεις, όπως και από την έννοια της ιστορικής αναγκαιότητας, η οποία βρήκε την έκφρασή της στο ιστορικό σύστημα κάτω από την επίδραση των φυσικών επιστημών (βλ. K. Popper, *The poverty of Historicism*, London 1961). Η αναγκαιότητα αναγνωρίζεται αυστηρά και μόνο σε σχέση με τις λογικές-αναλυτικές προτάσεις. Η έννοια της αναγκαιότητας, την οποία ο Kant χρησιμοποιεί για το χαρακτηρισμό των συνθετικών a priori κρίσεων, τίθεται σε αμφισβήτηση, παρ' όλο που δεν αποδεικνύεται τελεσίδικα ως εσφαλμένη. Το ίδιο ισχύει και για τους φυσικούς νόμους, οι οποίοι θεωρούνται ως υποθέσεις.

γραφίας, ότι επρόκειτο απλώς για μια βαρβαρική κατάκτηση, είναι φυσικά πλήρως ξεπερασμένη από την επιστήμη (χωρίς αυτό να είναι καθολικά αναγνωρισμένο).

Ακριβώς επειδή οι Τούρκοι κατείχαν μια άλλη κουλτούρα δεν αφομοιώθηκαν πολιτιστικά και τελικά επέδρασαν ως ανασταλτικός παράγοντας στην εξέλιξη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αλλά και για άλλο λόγο επέδρασε ανασταλτικά η οθωμανική κυριαρχία. Το γεγονός ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία παρέλαβε τα σύνορα της βυζαντινής και από ορισμένη άποψη θεωρούνταν ως ο διάδοχος και κληρονόμος της, καθόρισε, έστω και αρνητικά, τον ιδεολογικό προσανατολισμό του ελληνικού κόσμου, ο οποίος επί μακρό χρονικό διάστημα ήταν προσδεδμεμένος στο βυζαντινό αυτοκρατορικό ιδεώδες ως τη μόνη διέξοδο από την ξένη κυριαρχία. Και αυτή ήταν ακριβώς η κορύφωση της όλης εξέλιξης, ότι ενώ τα κρατικά πλαίσια του ρωμαϊκού κόσμου ήταν η έκφραση μιας παράδοσης που είχε τις ρίζες της στον ελληνορωμαϊκό οικουμενισμό και κοσμοπολιτισμό, τα ίδια πλαίσια έγιναν με την πάροδο των αιώνων όχι πλέον προϋπόθεση μιας δημιουργικής εξέλιξης αλλά ανασταλτικός παράγοντας. Εδώ έχουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ιστορικής αντινομίας, σύμφωνα με το οποίο ένα σύστημα θεσμών που ήταν έκφραση μιας κουλτούρας τελειώνει την ύπαρξή του επηρεάζοντας αρνητικά τον κόσμο από τον οποίο προήλθε. Όχι, όμως, μόνο άμεσα, μέσα στον ίδιο κύκλο, αλλά επίσης και έμμεσα έχουμε μια ενμέρει θετική και ενμέρει αρνητική επίδραση, επειδή το ρήγμα που προέκυψε από την οθωμανική κυριαρχία καθόρισε σε σημαντικό βαθμό επίσης την εξέλιξη της Ρωσίας παρ' όλα τα εγχειρήματα εξευρωπαϊσμού. Όχι μόνο γιατί υπήρχαν μερικές κοινές προϋποθέσεις —η Ρωσία είχε δοκιμαστεί από τη μογγολική κυριαρχία σε διάφορες περιοχές, κάτι που προσέδωσε στους θεσμούς της μια ασιατική χροιά— αλλά και γιατί από ιδεολογική άποψη ήταν προσδεμένη στη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα και στους δυναστικούς της θεσμούς, όπως αυτοί ήταν διαμορφωμένοι από το δέκατο αιώνα, την εποχή του εκχριστιανισμού της. Ήταν η «Τρίτη Ρώμη» αυτή που προσέδωσε στην πολιτική της Ρωσίας ένα ιδεολογικό περιεχόμενο απέναντι στην Τουρκία. Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι είχαν θετική επίδραση σε ό,τι αφορά στην απελευθέρωση των βαλκανικών λαών, καθώς εξασθένησαν την Τουρκία.

Το φαινόμενο φυσικά δεν είναι τυχαίο και σημαίνει ότι πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξη μιας εποχής, κατά την οποία οι θεσμοί δεν ανταποκρίνονται πλέον στις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις του κόσμου από τον οποίο είχαν ξεπηδήσει. Δεν ισχυριζόμαστε μ' αυτό ότι σε κάθε ιστορική στιγμή, στην οποία υπάρχουν βιώσιμες δομές, συναντούμε μια πλήρη ή έστω απλώς ικανοποιητική αντιστοιχία ανάμεσα στις κοινωνικές συνθήκες και στους δυναστι-

κούς και κρατικούς θεσμούς, οι οποίοι προϋποθέτουν αναγκαστικά μια τυποποίηση (formalisation). Είναι βεβαίως επίσης προφανές ότι οι θεσμοί δεν μπορούν να επαναπροσαρμόζονται τόσο συχνά όσο θα απαιτούσε η κοινωνική εξέλιξη.

Υπάρχουν όμως εποχές στις οποίες η αντίθεση ανάμεσα στους θεσμούς και την κοινωνική δομή είναι τόσο βαθιά ώστε νέες λύσεις γίνονται επιτακτικά αναγκαίες. Μια τέτοια εποχή είναι και ο 10ος αιώνας για το Βυζάντιο, στον οποίο συναντούμε ισχυρές αντιθέσεις, τόσο μεταξύ των κοινωνικών και κρατικών θεσμών, όσο και μεταξύ των διαφόρων εθνολογικών ομάδων, φορέων της ίδιας κουλτούρας. Επίσης στο εσωτερικό του δυναστικού θεσμού υπήρξαν εξελίξεις, οι οποίες βρισκόνταν σε ισχυρή, ουσιαστική για την αυτοκρατορική ιδεολογία αντίθεση με ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της. Αν πούμε ότι τον 10ο ή τον 11ο αιώνα αναφάνηκαν αυτές οι αντιθέσεις δεν εννοούμε ότι οι διαφοροποιήσεις που τις προκάλεσαν συντελέστηκαν αποκλειστικά κατά την εποχή αυτή. Εννοούμε ότι αυτές έλαβαν τότε μια συγκεκριμένη μορφή και έγιναν κύριοι παράγοντες της ιστορικής εξέλιξης κι αυτό από τη στιγμή που οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό αυτής της εξέλιξης είχαν τέτοια έκταση, ώστε η αντίθεση και η διαφορά με τα προηγούμενα στάδια μετατράπηκαν από ποσοτικές σε ποιοτικές.

Η πρώτη και θεμελιώδης αντίθεση με τους κρατικούς θεσμούς ενός απολυταρχικού, αυστηρά συγκεντρωτικού συστήματος, εκδηλώθηκε στο Βυζάντιο με την άνοδο της μεγάλης γαιοκτησίας. Αυτό δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο αλλά συνδέεται με άλλα παράλληλα φαινόμενα σε διάφορους τομείς, δηλαδή με την παρακμή των ελεύθερων αγροτικών κοινοτήτων, των στρατιωτικών κτημάτων, τον πολλαπλασιασμό των ακτημόνων αγροτών, οι οποίοι ως επί το πλείστον εργάζονταν ως «πάροικοι» στα κτήματα των μεγαλογαιοκτημόνων, των μοναστηριών και του κράτους.

Αυτό δε σημαίνει βεβαίως ότι στο Βυζάντιο δεν υπήρχαν ούτε ελεύθερες (αγροτικές) κοινότητες ούτε ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές κατά τους τελευταίους αιώνες, όπως σε μια καθαρά φεουδαρχική κοινωνία. Πρόκειται εδώ για μια μετατόπιση του κέντρου βάρους των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, όχι μόνο αναφορικά με τις αγροτικές αλλά και με τις αστικές σχέσεις καθώς οι ισχυροί, οι «δυνατοί» μπορούσαν ακόμη και στις πόλεις ν' ασκήσουν μια επιρροή η οποία υπερέβαινε το μέτρο των συνταγματικών τους δικαιωμάτων, δηλ. των δικαιωμάτων που τους είχε παραχωρήσει η αυτοκρατορία.

Καθοριστικό για το διαλεκτικό χαρακτήρα αυτής της εξέλιξης ήταν ότι το ίδιο το κράτος, με το συγκεντρωτισμό και τον παρεμβατισμό του, υπήρξε ένας από τους κύριους παράγοντες για την άνοδο της μεγάλης γαιοκτησίας. Από

τη μια λόγω των μεγάλων δωρεών σε φιλανθρωπικά και θρησκευτικά ιδρύματα τον πρώτο καιρό και λόγω της παραχώρησης φορολογικών απαλλαγών με τη μορφή της ατέλειας στα μοναστήρια καθώς και με τη μορφή της «πρόνοιας» που παραχωρούνταν σε διάφορα πρόσωπα αργότερα· από την άλλη λόγω των δυνατοτήτων πλουτισμού που προσέφερε το κράτος στους κατόχους διοικητικών και στρατιωτικών αξιωματών. Δεν είναι συμπτωματικό ότι το Βυζάντιο διέθετε την πλέον αναπτυγμένη γραφειοκρατία από όλα τα αρχαία και μεσαιωνικά κράτη του πολιτιστικού μας χώρου, οι κάτοχοι της οποίας σχημάτιζαν μια *de facto* αριστοκρατία. Μια αριστοκρατία *de jure*, που βασιζόταν στο δίκαιο της καταγωγής, στο κληρονομικό δίκαιο, δεν υπήρχε στο Βυζάντιο. Η θέληση του αυτοκράτορα και η συνακόλουθη νομοθεσία καθόριζε τη θέση κάθε προσώπου μέσα στην κρατική και κοινωνική τάξη. Αυτό δε σημαίνει ότι εδώ πρόκειται για μια αυθαίρετη κυριαρχία —παρ' όλο που θα μπορούσε να εκτραπεί προς την αυθαιρεσία, κάτι που κατά καιρούς πράγματι συνέβη— μια και το Βυζάντιο τα παλιά πολιτικά δικαιώματα της αρχαίας πόλης-κράτους είχαν διατηρηθεί, έστω τυπικά, φορμαλιστικά, στη νομοθεσία.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι μόνο εφόσον κάποιος είχε μια λειτουργία στον κρατικό μηχανισμό μπορούσε να ανήκει το κυρίαρχο στρώμα της αυτοκρατορίας. Αυτή η τάξη, που ταυτόχρονα αντιπροσώπευε τη διανοήση της αυτοκρατορίας διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό το 10ο αιώνα, αν και δεν ήταν πάντα κλειστή και μπορούσε, χάρη στην οικονομική ανεξαρτησία που απολάμβανε, όχι μόνο να επιδρά συχνά ως καθοριστικός παράγοντας στις δυναστικές υποθέσεις αλλά και να επιδεικνύει τάσεις ανεξαρτησίας απέναντι στην κεντρική εξουσία. Η μεγάλη δυναστική κρίση του 10ου αιώνα, η οποία συντάραξε την αυτοκρατορία στις αρχές της διακυβέρνησης του Βασιλείου του Β', ήταν μια στιγμή, ένα σύμπτωμα στην όλη εξέλιξη. Καθοριστικό επίσης για την επιρροή που κατέκτησαν οι «δυνατοί» δεν ήταν μόνο ότι διέθεταν μεγάλα τμήματα γης αλλά ότι ένας μεγάλος αριθμός αγροτών είχε περιπέσει στην κατηγορία των «παροίκων». Δεν έχει αποδειχθεί ιστορικά ποιος ήταν σε όλες τις περιπτώσεις και όλες τις εποχές ο βαθμός εξάρτησης των παροίκων από τους μεγαλογαιοκτήμονες, επειδή οι πηγές δε μας παρέχουν επαρκείς πληροφορίες. Σε κάθε περίπτωση είναι γεγονός ότι ένας γεωργός δεν είχε το δικαίωμα να εγκαταλείψει τη γη που ως πάροικος για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα είχε καλλιεργήσει. Την εποχή του αυτοκράτορα Αναστασίου του Α' (491-518) ορίστηκε αυτό το διάστημα στα 30 χρόνια. Αυτή η δέσμευση, η οποία ασφαλώς προστάτευε επίσης και το γεωργό, επειδή ο γαιοκτήμονας δεν μπορούσε να τον απομακρύνει, περιόρισε βεβαίως την ελευθερία κινήσεών του και τον έσυρε σε μια ορισμένη σχέση εξάρτησης προς τον κτηματία.

Από την άλλη δεν ήταν αυτή η εξάρτηση ποτέ τόσο μεγάλη όσο στη Δύση, μια και εδώ ο αυτοκράτορας διατήρησε για τον εαυτό του την απονομή της δικαιοσύνης, όπως προκύπτει από διάφορα έγγραφα. Καθοριστικό για τη θέση των παροίκων ήταν ακόμη ότι η υποχρέωση για καλλιέργεια της γης δε βάρυνε όλα τα μέλη μιας οικογένειας, παρά μόνο εκείνον, στο όνομα του οποίου είχε συναφθεί το συμβόλαιο και ίσως στον άμεσο κληρονόμο του. Επίσης το γεγονός ότι ο ίδιος γεωργός μπορούσε ταυτόχρονα να είναι γαιοκτήμονας, κάτοχος άλλου κτήματος, δείχνει ότι το δικαίωμα δικαιοπραξίας και η ελεύθερη προσωπική υπόσταση δε διαταρασσόταν από την ιδιότητα του παροίκου. Την απονομή δικαιοσύνης διατήρησε ο αυτοκράτορας και για τα εδάφη της πρόνοιας, δηλ. τις περιοχές, τα φορολογικά έσοδα των οποίων παραχώρησε σε διάφορα άτομα με αντάλλαγμα ορισμένες παροχές υπηρεσιών, κυρίως στρατιωτικής φύσης. Είναι πάρα πολύ πιθανό ότι σε μερικές περιπτώσεις οι μεγαλογαιοκτήμονες ασκούσαν την απονομή δικαιοσύνης, κυρίως με τη μορφή των αποφάσεων διαιτησίας, όπως και ότι κατά περίπτωση καταπίεζαν με διάφορους τρόπους τους παροίκους τους ή ακόμη και τους βασάνιζαν, ιδίως σε εποχές που η κεντρική εξουσία ήταν εξασθενημένη ως συνέπεια των εξωτερικών συνθηκών. Αυτό μπορεί κανείς κυρίως να το συναγάγει έμμεσα από ορισμένα στοιχεία πηγών και νομικών διατάξεων.

Καθοριστικό επίσης για το χαρακτήρα αυτής της εξέλιξης, σε ό,τι αφορά στη μετατροπή ενός μεγάλου αριθμού αγροτών σε παροίκους, ήταν ακόμη ότι το ίδιο το κράτος στην επιδίωξή του να διασφαλίσει τα φορολογικά έσοδα από την ύπαιθρο, εισήγαγε την πρόσδεση των γεωργών στη γη (P. Lemerle). Αυτός ο θεσμός, ο οποίος πρέπει να αναπτύχθηκε παράλληλα με την επίσης για οικονομικούς λόγους οργάνωση των ελεύθερων μικρογεωργών σε μια φορολογική κοινότητα, επικράτησε στο τέλος απέναντι σ' αυτόν τον τελευταίο θεσμό με αρνητικές συνέπειες στο πρόβλημα της εν γένει αμυντικής ικανότητας και της οικονομικής ισχύος της αυτοκρατορίας. Όπως ειπώθηκε ήδη η μικρή γαιοκτησία συνδεόταν με το αμυντικό σύστημα της αυτοκρατορίας και αντιπροσώπευε τη σπονδυλική στήλη της στρατιωτικής ισχύος της αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της μεγάλης αραβικής επιδρομής. Ο βυζαντινός αντίπαλος των μουσουλμάνων δεν ήταν ο δυτικός σταυροφόρος, ο οποίος κατά τη διάρκεια της ημέρας άλλαζε το ξίφος με το σταυρό, αλλά ο αγρότης που εγκατέλειπε το κτήμα του για να προστατέψει τη ζωή και την περιουσία του, αλλά και το κράτος, το οποίο του παρείχε τις προϋποθέσεις της ύπαρξής του. Η παρακμή της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας παρέβλαψε επίσης το σύστημα των στρατιωτικών κτημάτων και συνακόλουθα το σύστημα της στρατολόγησης. Από την εποχή της μακεδονικής δυναστείας αυξάνεται η σημασία των μισθοφορικών στρατευμάτων, αυτό το φαινόμενο όμως συναρτάται με την

άνοδο του συγκεντρωτισμού.

Χαρακτηριστικό της δυσαρμονίας που κυριαρχούσε μεταξύ των διαφόρων παραγόντων οι οποίοι καθόριζαν το όλο κοινωνικό οικοδόμημα του Βυζαντίου, ήταν ότι όσο περισσότερο αναπτύσσονταν οι ανταγωνιστικές δυνάμεις, τόσο περισσότερο αυξανόταν ο κρατικός συγκεντρωτισμός, όπως επίσης και η αξίωση του αυτοκράτορα για απόλυτη κυριαρχία. Στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα του Στ' του Σοφού καταργήθηκαν οι τελευταίες αρμοδιότητες της συγκλήτου στο ζήτημα της συμμετοχής της στην επεξεργασία και την έκδοση νόμων, ένα προνόμιο που πλέον μεταβιβάζεται πλήρως στο μονάρχη, το «μόναρχον κράτος», (Νεαρά 78). Εκεί όμως που γίνεται ιδιαίτερα αισθητός ο συγκεντρωτισμός είναι στην αυτοκρατορική διοίκηση και την αυστηρή ιεραρχία, η οποία ήταν πλήρως ρυθμισμένη ως τις τελευταίες λεπτομέρειες, όπως προκύπτει από τα «Τακτικά» της εποχής.

Η διοίκηση έχει επικεφαλής τα «Σέκρετα», ένα είδος κυβερνητικών γραμματιών που είναι απ' ευθείας εξαρτημένες από τον αυτοκράτορα. Ο ίδιος διόριζε και απέλυε τους υπαλλήλους. Οι προϊστάμενοι των διαφόρων τμημάτων της διοίκησης ασκούσαν την εξουσία στο όνομα του αυτοκράτορα. Πρόκειται για αρχές που πάντα χαρακτήριζαν την αυτοκρατορική διοίκηση, τώρα μόλις όμως τίθενται πλήρως σε ισχύ. Ο ίδιος συγκεντρωτισμός κυριαρχεί στην οικονομική ζωή της πρωτεύουσας, η οποία ελέγχεται από τον έπαρχο. Οι αρμοδιότητες του αυτή την εποχή ήταν πολύ μεγάλες, όπως προκύπτει από το «Επαρχικό Βιβλίο» του Λέοντα του Σοφού.

Την ίδια εποχή εντάσσεται απ' ευθείας στην εξουσία της κεντρικής διοίκησης ο «στρατός των θεμάτων» ως συνέπεια της αύξησης των αρμοδιοτήτων των «δομέστιχων» των Σχολών της Κωνσταντινουπόλεως, δηλ. των προϊσταμένων των ταγμάτων και των «στρατοπεδαρχών» (Ε. Αρβελέρ). Όπως ήδη είπαμε την ίδια εποχή έχουμε μια αύξηση της στρατιωτικής δύναμης των ταγμάτων, ένα φαινόμενο που συναρτάται με το δικαίωμα εξαγοράς της στρατιωτικής υποχρέωσης που παρείχε το κράτος στους κατόχους στρατιωτικών κτημάτων (Ν. Σβορώνος). Αυτό το μέτρο διευκόλυνε βεβαίως τον άμεσο έλεγχο της στρατολόγησης από την κεντρική εξουσία, από την άλλη όμως αδυνάτισε τις περιφερειακές αμυντικές δυνάμεις. Η γενίκευσή του από τον 11ο αιώνα και μετά, κυρίως από τους διαδόχους του Βασιλείου του Β' είχε αρνητικές συνέπειες, όσον αφορά στην αμυντική ισχύ της αυτοκρατορίας.

Είναι προφανές ότι ο συγκεντρωτισμός της αυτοκρατορικής αρχής, η οικονομική και κοινωνική της πολιτική, όπως επίσης και ορισμένοι άλλοι παράγοντες, στους οποίους εδώ δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε, οδήγησαν σε μια αλλαγή της εσωτερικής της δομής. Το φαινόμενο καθαυτό δεν είναι αρνητικό. Αποφασιστικός για την πορεία μιας εξέλιξης είναι ο συγκεκριμένος τρόπος

με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι υφιστάμενες αντιθέσεις, δηλαδή το κατά πόσο υπάρχουν δυνατότητες για μια νέα σύνθεση, στην οποία είναι δυνατό να περιέχονται όλα τα δημιουργικά στοιχεία των μορφών που προηγούνται. Η διαλεκτική δεν είναι μια αλυσίδα γεγονότων που δεν μπορεί να διακοπεί. Αυτό είναι χαρακτηριστικό γενικά της ιστορίας και ως επιστήμης αλλά και ως ιστορικής διαδικασίας. Η ουσία της έγκειται στο βαθμό της εξαντλήσεως των δυνατοτήτων και σ' αυτό ακριβώς το βαθμό είναι αποφασιστικός ο προσωπικός παράγοντας. Εδώ ακριβώς συναντώνται σε μια οριακή κατάσταση η ανθρώπινη βούληση με την αντικειμενική πραγματικότητα, εδώ περιέχεται επίσης ως δυνατότητα αυτό που στη συνήθη αντίληψη για την τραγική φύση του ανθρώπου χαρακτηρίζεται ως ύβρις, η ίδια η ανθρώπινη μοίρα. Εάν θέλουμε με κάποιο τρόπο να συλλάβουμε και να ορίσουμε αυτή τη μοιραία ώρα του Βυζαντίου θα συναντήσουμε ακριβώς σ' αυτό τον αιώνα, τη χρυσή εποχή του Βυζαντίου, όλες εκείνες τις αποφάσεις ορισμένων μεγάλων αυτοκρατόρων οι οποίες καθόρισαν τη μοίρα της αυτοκρατορίας. Αυτές ακριβώς οι πράξεις είχαν ως σκοπό να καταπολεμήσουν τη μεγάλη γαιοκτησία. Απ' αυτή την άποψη απέτυχε η μακεδονική δυναστεία, επειδή τα μέτρα που πήρε άσκησαν μόνο μια ανασταλτική επίδραση, δηλαδή καθυστέρησαν την εξέλιξη, δεν ήταν όμως σε θέση να την ανατρέψουν.

Αυτά τα μέτρα συνίσταντο κυρίως στην έκδοση διαταγμάτων με τα οποία απαγορεύονταν στους δυνατούς να αγοράζουν γη από μικροκαλλιεργητές ή να την οικειοποιούνται με διάφορα προσχήματα. Εδώ εντάσσεται η Νεαρά του Ρωμανού του Λεκαπηνού του έτους 928, η οποία ισχυροποίησε την αρχή της «προτιμήσεως», του δικαιώματος αγοράς από τους γείτονες και παρείχε αυτό το δικαίωμα σε πέντε κατηγορίες με ορισμένη σειρά, σε περίπτωση που ένας αγρότης επιθυμούσε να εκποιήσει τη γη του. Άλλο τέτοιο μέτρο είναι η Νεαρά του ίδιου αυτοκράτορα του έτους 934, η οποία επέβαλε την επιστροφή των κτημάτων στους κατόχους τους προ του έτους 928 με αποζημίωση ή χωρίς, σε περίπτωση που η καταβληθείσα τιμή αγορά ήταν κατώτερη από το μισό αυτής που γινόταν ως δίκαια αποδεκτή. Η αυστηρότητα που επιδείχτηκε εδώ ήταν αναγκαία, επειδή οι δυνατοί, όπως παρατηρεί με πικρία ο Ρωμανός, αποδείχτηκαν πιο ανελέητοι από την πείνα και τις επιδημίες, τον καιρό του μεγάλου λιμού του 927/8 (G. Ostrogorsky). Ο Νικηφόρος Φωκάς δε δίστασε, παρ' όλη τη θρησκευτικότητά του ή πιθανόν ακριβώς εξαιτίας της θρησκευτικότητας, να λάβει ορισμένα μέτρα που στρέφονταν εναντίον της γαιοκτησίας των κληρικών (964). Ο Ιωάννης Τσιμισκής όμως ανακάλεσε το νόμο, επειδή, καθώς φαίνεται, λόγω της βίαιης ανάρρησής του στο θρόνο ήταν υποχρεωμένος να προβεί σε ορισμένες παραχωρήσεις προς την εκκλησία. Η οικονομική πολιτική του Νικηφόρου Φωκά ήταν μετριοπαθέστερη σε σχέση με την

αντίστοιχη του Ρωμανού Λεκαπηνού, επειδή σύμφωνα με τη Νεαρά του 967 επιτρέπονταν δικαιοπραξίες, συμβόλαια αγοραπωλησιών, μεταξύ ανθρώπων της ίδιας κοινωνικής τάξης και της ίδιας οικονομικής ισχύος. Ο Βασίλειος ο Β΄ όμως υπήρξε σκληρότερος απέναντι στους γαιοκτήμονες μετά τις εξεγέρσεις των εκπροσώπων της στρατιωτικής αριστοκρατίας Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά, ενώ στην πραγματικότητα και οι αγώνες του Βασιλείου κατά του Σαμουήλ ήταν περίπου της ίδιας φύσης και μόνο αργότερα προσέλαβαν ένα άλλο περιεχόμενο. Από τη μια επέβαλε με τη Νεαρά του έτους 996 την αναθεώρηση όλων των δικαιοπραξιών που είχαν συναφθεί μετά το 928 και ταυτόχρονα κήρυξε άκυρα όλα τα συμβόλαια αγοραπωλησιών μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρίς να προβλέπεται καταβολή αποζημίωσης, όπως στο νόμο του 934, ούτε για την τιμή αγοράς ούτε για τα έξοδα καλλιέργειας. Από την άλλη εισήγαγε το νόμο του «αλληλέγγυου», ο οποίος εξανάγκαζε τους μεγάλους γαιοκτήμονες να αναλάβουν την καταβολή των φόρων των φτωχότερων χωρικών της περιφέρειάς τους. Αυτά τα αυστηρά μέτρα δείχνουν μια οξυδέρκεια και είχαν ένα θετικό αποτέλεσμα, καθώς δημιούργησαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τις στρατιωτικές νίκες της μακεδονικής δυναστείας και την ακμή της αυτοκρατορίας εν γένει. Δεν μπόρεσαν, όμως, αυτά τα μέτρα να επηρεάσουν αποφασιστικά την οικονομική εξέλιξη ή έστω να την τροποποιήσουν. Είχαν επίσης μια άμεσα αρνητική επίπτωση, επειδή οδήγησαν σε μια απαξίωση της μεγάλης γαιοκτησίας και σε μια ανεπαρκή εκμετάλλευση του εδάφους (Δ. Ζακυθινός). Αλλά και οι θετικές τους επιδράσεις εξουδετερώθηκαν σιγά-σιγά, αφού από την εποχή του Ρωμανού του Γ΄ όχι μόνο ανακλήθηκε το «αλληλέγγυο», κυρίως λόγω της αντίδρασης του κλήρου και των μοναχών, αλλά και τα άλλα οικονομικά μέτρα άρχισαν να εξασθενούν, μέχρις ότου εγκαταλείφθηκαν. Η κατοπινή εξέλιξη είναι γνωστή: μερική κατάρρευση του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας, οικονομική και νομισματική κρίση, αναστάτωση στην αυτοκρατορία ως συνέπεια των διαρκών εξεγέρσεων της στρατιωτικής αριστοκρατίας, η οποία αισθανόταν παραγκωνισμένη, λόγω της μεγάλης εξουσίας που είχαν συγκεντρώσει οι εκπρόσωποι της υπαλληλικής αριστοκρατίας στην πρωτεύουσα. Αυτά τα φαινόμενα καθόρισαν την εξέλιξη της αυτοκρατορίας, η οποία πλέον είχε να αντιπαλέψει πολλές δυσκολίες.

Τα μέτρα της μακεδονικής δυναστείας δεν ήταν επαρκή για να ανακόψουν την εξέλιξη των (διασπαστικών) τάσεων, οι οποίες είχαν ενισχυθεί λόγω των δυσμενών εξωτερικών παραγόντων, της διείσδυσης ξένων λαών στο χώρο της αυτοκρατορίας αλλά και λόγω των άλλων αντιθέσεων που υπήρχαν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Κατόρθωσαν, ωστόσο, αυτά τα μέτρα να συμβάλουν στη ματαίωση μιας άλλης εξέλιξης, η οποία ίσως θα μπορούσε να φέ-

ρει στο φως νέες μορφές, περισσότερο οργανικές και βιώσιμες, οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως παράγοντες ολοκλήρωσης για την πολιτική οργάνωση του χώρου, όπου επικρατούσε το ελληνικό πολιτιστικό στοιχείο. Δεν μπορούμε σήμερα να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα ποιες θα ήταν αυτές οι μορφές. Από τις διάφορες τάσεις, όμως, που τότε κυριαρχούσαν, μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι αυτές οδηγούσαν σε μια φεουδαρχοποίηση της αυτοκρατορίας, κάτι που δεν απέκλειε υποχρεωτικά τη διατήρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας σε μια μορφή επικυριαρχίας. Από άποψη αρχής μοιάζει μια τέτοια εξέλιξη με οπισθοδρόμηση, εάν κανείς συγκρίνει την απλή δομή που έχει ένα τιμάριο ή ένα φέουδο με την πολυεπίπεδη διάρθρωση της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία παρ' όλες τις θυσίες που απαιτούσε από τους υπηκόους της, τους παρείχε έναν πολιτικό προσανατολισμό, σύμφωνο με την πολιτιστική τους παράδοση, αλλά συγχρόνως και δυνατότητες κοινωνικής ανόδου. Στην πραγματικότητα, όμως, η απλούστερη μορφή ανταποκρίνονταν περισσότερο στις πραγματικές προϋποθέσεις της εποχής: από τη μια λόγω των οικονομικών σχέσεων, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, οι οποίες καθόριζαν το επίπεδο ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού και από την άλλη λόγω της στενότερης σύνδεσης μεταξύ ηγεμόνα και υπηκόων, η οποία καθιστούσε περισσότερο ευέλικτη την στρατιωτική οργάνωση. Μια τέτοιου είδους οργάνωση ήταν η καταλληλότερη για να ανακόψει τη διεύθυνση λαών νομαδικής προέλευσης, όπως οι Τούρκοι. Αυτά τα φύλα όφειλαν τις στρατιωτικές τους επιτυχίες όχι τόσο στην ενδιάθετη πρωτογενή τους δύναμη όσο στη δομή των μικρότερων ομάδων, από τις οποίες αποτελούνταν. Αυτές οι ομάδες ήταν πολύ συμπαγείς και συνεκτικές στο εσωτερικό τους επειδή στηρίζονταν στην προσωπική σχέση μεταξύ του ηγέτη και των νομάδων, προς τα έξω όμως, απέναντι στα άλλα φύλα, ήταν χαλαρές, κάτι που καθιστούσε το σύνολο εξαιρετικά ευέλικτο. Αυτό, λοιπόν, που χρειαζόταν τότε το Βυζάντιο δεν ήταν ένας μεγάλος στρατός που θα έσπευδε από το ένα μεγάλο πεδίο μάχης στο άλλο, αλλά μια τοπική αντίσταση που θα μπορούσε να ανασχέσει τη βαθμιαία διεύθυνση ξένων φυλετικών ομάδων. Η φεουδαρχοποίηση της αυτοκρατορίας φαίνεται ως η μοναδική διέξοδος από αυτή την άποψη, ιδίως αφού η άνοδος της μεγάλης γαιοκτησίας στο Βυζάντιο είχε κλονίσει τα θεμέλια της στρατιωτικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας, δηλαδή τα «στρατιωτόπια», μέχρις ότου αυτά στο τέλος εξαφανίστηκαν. Ένας εκβαρβαρισμός και μια γενική πτώση του πολιτιστικού επιπέδου σ' αυτό το χώρο δεν ήταν απαραίτητη συνέπεια της φεουδαρχοποίησης επειδή στο Βυζάντιο η διάνοηση συνέπιπτε με την κυρίαρχη τάξη, δηλαδή με το στρατό και, κυρίως, με την υπαλληλική αριστοκρατία, όπως επίσης και με τον κλήρο. Φαίνεται όμως ότι δεν έλειπαν από την κυρίαρχη τάξη οι ηθικές δυνάμεις και αρετές, οι οποίες θα στηρίζαν

την αξίωσή της για μεγαλύτερη εξουσία στο χώρο της, γιατί ο ήρωας του ακριτικού έπους είναι ακριβώς ένας αντιπρόσωπος αυτής της τάξης, κάτι που μας δείχνει επίσης καθαρά την κατεύθυνση που θα έπρεπε να πάρουν οι δημιουργικές δυνάμεις του ελληνισμού. Το βυζαντινό λαϊκό έπος δε συνδέεται, όπως η βυζαντινή «εποποιία» του Schlumberger, με αυτοκράτορες ή βασιλείς, αλλά με τους περήφανους και πλούσιους άρχοντες των συνόρων, οι οποίοι ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να τους επισκεφθεί —είναι άραγε απλή σύμπτωση ότι τα τραγούδια του Ρολάνδου έχουν ως κύριο πρόσωπο επίσης έναν πρόιγκηπα και όχι το νικηφόρο αρχηγό του, τον Καρλομάγνο; Αυτοί οι άρχοντες δεν πρέπει να ήταν ούτε αποξενωμένοι ούτε μισητοί από τα πλατιά στρώματα του πληθυσμού, όπως προκύπτει από τη στάση του στρατού των θεμάτων κατά τις εξεγέρσεις του Βάρδα Σκληρού και του Βάρδα Φωκά στη Μικρά Ασία. Αυτά τα στρατεύματα πολέμησαν στο πλευρό των εξεγερμένων, ενώ ο αυτοκράτορας μόνο με τη βοήθεια των μισθοφόρων του, των Βαράγγων, μπόρεσε να φτάσει στη νίκη.

Η αυτοκρατορική αρχή, όμως, διέθετε ακόμη αρκετή δύναμη για να ματαιώσει μεταβίβαση ενός μέρους της εξουσίας της και την παγίωση ενός είδους φεουδαρχίας. Οι κατοπινές εξελίξεις προς αυτή την κατεύθυνση στο Βυζάντιο δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η εμφάνιση, ο σχηματισμός διαφόρων «ομάδων πίεσης», οι οποίες έμελλαν να οδηγήσουν στον κατακερματισμό της αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να γίνουν φορείς μιας νέας οργάνωσης, την οποία πιθανόν περιείχαν *εν σπέρματι*. Έτσι πήραν μια δική τους κατεύθυνση οι παράγοντες που ήταν φορείς αυτής της αντινομίας και έδρασαν ως διαλυτικές δυνάμεις, ακριβώς επειδή δεν ήταν δυνατό να υπερπηδηθούν οι αντιθέσεις μέσα σε μια νέα σύνθεση, δηλαδή μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο, όπου δε θα εξαλείφονταν εντελώς οι παλαιές μορφές αλλά θα διατηρούνταν ως προς τα δημιουργικά στοιχεία τους.

Με παρόμοιο αρνητικό τρόπο, αν και μόνο σε δύο επιπτώσεις, ολοκληρώθηκε μια άλλη εξέλιξη στα πλαίσια του ίδιου του αυτοκρατορικού θεσμού. Η «αρχή της νομιμότητας», προς την κυρίαρχη δυναστεία η οποία άρχισε σιγά-σιγά να γίνεται δεκτή από τον πληθυσμό, συνέδεε στο πρόσωπο του αυτοκράτορα την ιδιότητα του «αρίστου ανδρός», η οποία εξέφραζε το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό ιδεώδες, με την ιδιότητα του αντιπροσώπου του Θεού επί της γης (F. Dölger).

Σύμφωνα με την επίσημη άποψη ο αυτοκράτορας ήταν ο εκλεκτός του λαού και ο λαός εξέφραζε τη βούλησή του μέσα από τη συγκατάθεση του στρατού, της συγκλήτου και των «δήμων». Καθένας απ' αυτούς τους παράγοντες αποτελούσε ένα συστατικό στοιχείο της αυτοκρατορικής εκλογής, ενώ η ταυτόχρονη παρουσία και των τριών δεν ήταν απολύτως απαραίτητη γιατί

«κάθε παράγοντας αντιπροσώπευε τη βούληση του λαού» (Ι. Καραγιαννόπουλος). Έτσι δεν μπορούσε στο Βυζάντιο να γίνεται λόγος για δίκαιο κληρονομικής διαδοχής. «Κάθε ορθόδοξος υπήκοος μπορούσε να επιδιώξει το θρόνο» (Δ. Ζακυθηνός). Η απουσία όμως ενός συστήματος εκλογής δημιουργούσε αρκετές δυσκολίες στην εκλογή του διαδόχου —ένας μεγάλος αριθμός αυτοκρατόρων απομακρύνθηκε βίαια από το θρόνο. Για να ξεπεραστεί αυτή η δυσκολία αναπτύχθηκε με τον καιρό ο θεσμός της συμβασιλείας, σύμφωνα με τον οποίο ο αυτοκράτορας όριζε, ως απόλυτος κυρίαρχος, έναν ή περισσότερους συμβασιλείς, που ήσαν οι μελλοντικοί ηγεμόνες. Καθοριστική εδώ ήταν φυσικά μόνο η βούληση του αυτοκράτορα, η οποία όμως δεν επαρκούσε για να πάρει κάποιο πρόσωπο την εξουσία, επειδή η συγκατάθεση του λαού μετά το θάνατο του αυτοκράτορα, ο οποίος σε αντιδιαστολή προς το δεύτερο, το μικρό, ονομαζόταν μεγάλος, ήταν απαραίτητη. Είναι προφανές ότι αυτή η διαδικασία με τον καιρό έμελλε να οδηγήσει στην καθιέρωση ενός είδους αρχής της νομιμότητας για τη βασιλεύουσα δυναστεία. Από την εποχή διακυβέρνησης της μακεδονικής δυναστείας έχουμε σαφή σημάδια πως η καταγωγή από τη βασιλεύουσα δυναστεία αντιπροσώπευε έναν ουσιαστικό παράγοντα για τη ρύθμιση της διαδοχής. Αυτό φάνηκε κατά τη διαδοχή του Κωνσταντίνου του Η', του αδελφού του Βασιλείου Β', από τις δύο κόρες του, τις πορφυρογέννητες Ζωή και Θεοδώρα. Για να διατηρήσουν το θρόνο είχαμε μια σειρά από επιγαμίες με ως επί το πλείστον ακατάλληλα πρόσωπα. Αυτό είχε για το κράτος αρνητικές συνέπειες, επειδή οι καιροί ήταν ιδιαίτερα κρίσιμοι και απαιτούσαν την ύπαρξη ενός ισχυρού αυτοκράτορα. Μια δεύτερη αρνητική φάση αυτής της εξέλιξης ήταν ότι η μακρόχρονη (σχεδόν επί δύο αιώνες) παραμονή στο θρόνο της ίδιας δυναστείας οδήγησε στο σχηματισμό μιας τάξης γύρω από τη βασιλική αυλή, η οποία αξίωνε την εξουσία για την ίδια και μάλιστα την ασκούσε στην πράξη. Αυτό ήταν αρνητικό όχι μόνο επειδή ανέκοψε την κοινωνική κινητικότητα στην κορυφή της ιεραρχίας αλλά και επειδή οδήγησε σε μια διάσπαση της κυρίαρχης τάξης: γιατί η υπαλληλική αριστοκρατία της πρωτεύουσας επιχείρησε με κάθε μέσο να παραμερίσει τη στρατιωτική αριστοκρατία, η οποία είχε ως καθήκον την υπεράσπιση της αυτοκρατορίας. Η αντίδραση ήταν άμεση. Έχουμε μια ολόκληρη σειρά εξεγέρσεων που εξασθένησαν την αυτοκρατορία, μέχρι που ένας εκπρόσωπος αυτής της τάξης, ο Αλέξιος Κομνηνός έφτασε στη νίκη και αναρριχήθηκε στο θρόνο (1081). Το πρώτο σημαντικό ρήγμα όμως σε μια από τις περιοχές του κορμού της αυτοκρατορίας είχε συντελεστεί: οι Σελτζούκοι είχαν εγκατασταθεί στη Μικρά Ασία, κάτι που είχε μόνιμες και εκτεταμένες συνέπειες.

Η εξέλιξη, όμως, αυτού του θεσμού πλάι στις αρνητικές συνέπειες που είχε για τις προαναφερθείσες περιοχές περιείχε επίσης στοιχεία, τα οποία εκ-

δηλώνονταν παράλληλα με τις άλλες κοινωνικές εξελίξεις που δεν έφτασαν στην ολοκλήρωσή τους. Η ύπαρξη μιας κληρονομικής εξουσίας σε μια ορισμένη περιοχή συνιστά την ίδια σχέση, στην εντελώς όμως αντίθετη κατεύθυνση, που έχει ένας δουλοπάροικος με τη γη που καλλιεργεί. Ο ηγεμόνας είναι σ' αυτή την περίπτωση, με μια ιδεατή βεβαίως έννοια, προσδεμένος στη γη και την οικογένειά του όπως ο δουλοπάροικος στη γη. Δεν είναι ο ηγεμόνας του οποίου η θέση προσδιορίζεται από τη βούληση του λαού τον οποίο εξουσιάζει. Στη δεύτερη περίπτωση, σύμφωνα δηλαδή με τη ρωμαιο-βυζαντινή αρχή του κράτους, η σχέση ηγεμόνα και υπηκόου είναι προσωπική αλλά συγχρόνως αφηρημένη, ακόμη και όταν ο ηγεμόνας ορίζει ένα συμβασιλέα. Στην πρώτη όμως περίπτωση, σύμφωνα με το δίκαιο της καταγωγής η σχέση αυτή είναι μικτή, καθώς καθορίζεται από έναν άλλον παράγοντα. Εδώ ο καθορισμός της σχέσης προέρχεται από τη γη και τους οικογενειακούς δεσμούς.

Στα πλαίσια αυτής της σχέσης τόσο τα δικαιώματα του ηγεμόνα όσο και του υπηκόου είναι απόλυτα: ούτε ο ηγεμόνας μπορεί να απομακρύνει τον υπήκοο από τη γη ούτε ο υπήκοος έχει δικαίωμα να αρνηθεί να καταβάλει τις εισφορές και να εγκαταλείψει τη γη. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο είναι ότι ο ένας είναι ηγεμόνας και ο άλλος υποτακτικός και ότι ο πρώτος, ως επί το πλείστον θεωρητικά, μπορεί ευκολότερα να παραιτηθεί από τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του απ' ότι ο υποτακτικός. Εδώ είναι σαφές ότι αυτή η σχέση είναι διαλεκτική και ότι το είδος της κυριαρχίας καθορίζει το είδος της δουλείας και αντίστροφα, όπως έχει εξάλλου δείξει ο Hegel. Είναι κατά συνέπεια ευνόητο πως εδώ επίσης η διαδικασία φεουδαρχοποίησης όφειλε να κινηθεί σε μια διπλή κατεύθυνση, τόσο προς τον υποβιβασμό των υπηκόων στην τάξη των δουλοπάροικων όσο και προς την μετατροπή του δυναστικού θεσμού από μια εξουσία αφηρημένης και ορθολογικής φύσης σε εξουσία κληρονομική και προσδεμένη στη γη. Εκτός όμως από αυτή τη «φεουδαρχοποίηση» της εξουσίας, η οποία δεν ολοκληρώθηκε πλήρως, όπως εξάλλου και η φεουδαρχοποίηση εν γένει, σημαίνει την εισαγωγή ενός κληρονομικού δικαίου και μια εκκοσμίκευση του θεσμού, αφού ένα βιολογικό φαινόμενο, όπως η καταγωγή, καθορίζει τα δικαιώματα και τη θέση ενός ατόμου στον κόσμο. Πρόκειται εδώ για ένα νέο τρόπο σκέψης και μας υπενθυμίζει ανάλογα ρεύματα στη Δύση, τα οποία μέσω της φεουδαρχίας, η οποία ήταν ένα μεταβατικό φαινόμενο, οδήγησαν στο σχηματισμό των εθνικών κρατών.

Η βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σύμφωνα με τη φύση της πλησιέστερα προς τις ηγεμονίες, οι οποίες μετά τη Μεταρρύθμιση εξελίχθηκαν σε εθνικά κράτη και ίδρυσαν δικές τους εκκλησίες στη βάση της αρχής «*cuius regio, eius religio*», όπως είναι γνωστό, εξαιτίας της ανάγκης για απελευθέρωση από την κυριαρχία της καθολικής εκκλησίας. Για το Βυζάντιο δεν υπήρχε

τέτοιο πρόβλημα, γιατί εδώ το κράτος και η εκκλησία είχαν πολύ στενές σχέσεις. Στο πρόσωπο του αυτοκράτορα ως αντιπροσώπου του Χριστού επί της γης λύνονταν το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ κράτους και εκκλησίας. Το σχίσμα, το οποίο συντελέστηκε στην εποχή της μακεδονικής δυναστείας (1054), επισφράγισε στην πραγματικότητα αυτή την εξέλιξη. Ίδωμένο από την άποψη της οικουμενικότητας της αυτοκρατορικής εξουσίας σήμαινε ήττα και είχε επίσης αρνητικές επιπτώσεις. Από μια άλλη άποψη, όμως, η εθνική διάσταση της εκκλησίας ήταν, περισσότερο ρεαλιστική από την παλιά οικουμενικότητα, επειδή αυτός ο χωρισμός έδειχνε ακριβώς το δρόμο που είχε πάρει το κράτος: το δρόμο του πλήρους εξελληνισμού του, όπου όλες οι τοπικές δυνάμεις μπορούσαν ν' αναπτυχθούν, κυρίως μέσω της επεξεργασίας και αξιοποίησης όλων εκείνων των στοιχείων που προέρχονταν από τη λαϊκή κουλτούρα και που η σχέση τους με την αρχαία ελληνική παράδοση δεν ήταν λιγότερο άμεση από την αντίστοιχη σχέση των εκδηλώσεων της υψηλής κουλτούρας. Η εξέλιξη της ορθοδοξίας σε «εθνική» θρησκεία καθώς και η ενότητα μεταξύ κράτους και εκκλησίας δεν ήταν καθόλου ξένα φαινόμενα για τον ελληνικό κόσμο. Πρόκειται για μια επιστροφή στην αρχαία παράδοση της πόλης με τους τοπικούς θεούς της, ενώ η αποδοχή του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους από τον Μέγα Κωνσταντίνο και τους διαδόχους του σήμαινε μια επιστροφή στην αρχαία παράδοση (A. J. Toynbee). Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η οικουμενικότητα της αυτοκρατορίας δε βασιζόταν στην εκκλησιαστική οικουμενικότητα αλλά αντίθετα η αποδοχή της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης θρησκείας του κράτους αντιπροσώπευε μια οπισθοχώρηση για την αυτοκρατορική εξουσία ως αρχή ολοκλήρωσης, όπως έχουμε επιχειρήσει να δείξουμε σε μια άλλη εργασία (Griechischer Universalismus und römische Kaiseridee). Το σχίσμα και οι τάσεις «εθνικοποίησης» της εκκλησίας ήταν μεταξύ άλλων η φυσική συνέπεια του εδαφικού περιορισμού της αυτοκρατορίας. Ήταν μια φάση αναπροσαρμογής και αναδιευθέτησης με την οποία δεν μπορούσε να συμβαδίσει η αυτοκρατορική εξουσία. Αυτός ο χωρισμός ούτε πολύ βαθύς ήταν στην αρχή ούτε σήμαινε απαραίτητα ότι θα συμπάρεσυρε όλα τα πεδία της πνευματικής ζωής. Η ευρωπαϊκή ενότητα ως μια πολιτιστική κοινότητα με κοινή προέλευση μπορούσε να διασωθεί πάνω σε μια άλλη βάση, μέσω της αναγέννησης των ελληνικών σπουδών, πολλά σημάδια της οποίας αναφαίνονται αυτή την εποχή, σχεδόν τρεις αιώνες πριν την ιταλική αναγέννηση. Το σημαντικότερο σ' αυτά τα πλαίσια ήταν η ενασχόληση με την πλατωνική φιλοσοφία, η οποία είχε παραμεληθεί σε σχέση με την αριστοτελική, μια και οι πλατωνικές φιλοσοφικές αρχές δεν μπορούσαν τόσο εύκολα να προσαρμοστούν στην εκκλησιαστική σκέψη και ιδίως τα στοιχεία εκείνα που ήταν σημαντικά για την ανάπτυξη των μαθηματικών και των

φυσικών επιστημών. Από την άλλη ο πλατωνισμός είχε μέσω του νεοπλατωνισμού παράσχει τις κύριες έννοιες για το σχηματισμό του ορθόδοξου δόγματος, όπως έχει δείξει ο E. v. Ivanka στο έργο του «Plato Christianus». Χαρακτηριστική για τη στρόφη που πήρε τότε το φιλοσοφείν ήταν η απόφραση του Ψελλού πως «η σκέψη δεν είναι κάποιο δόγμα ξένο προς την εκκλησία αλλά μονάχα ένα εργαλείο της αλήθειας και μια ανεύρεση του αντικειμένου της έρευνας (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος V, σ. 444). Η αυτοκρατορική αξίωση πως ο αυτοκράτορας καθόριζε τα πάντα ήρθε σε αντίθεση σε όλη αυτή την εξέλιξη η οποία οδηγούσε σε πιο ελεύθερους πνευματικούς προσανατολισμούς. Το ελληνικό πνεύμα αφού είχε χειραφετηθεί από τη ρωμαϊκή κηδεμονία επέστρεψε δειλά στον εαυτό του, επειδή δεν κατόρθωσε να συνδέσει τη δημοκρατία με την οικουμενικότητα, κάτι που μόνο πρόσφατα με την εισαγωγή του κοινοβουλευτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος κατέστη δυνατό. Οι δυνατότητες, όμως, ήταν σαφώς περιορισμένες. Εκτός από τους προμνημονευθέντες ανασταλτικούς παράγοντες υπήρχε ένας ακόμη: οι επανειλημμένες και εξακολούθητικές προσπάθειες που έκαναν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες να επανακτήσουν τις χαμένες περιοχές της αυτοκρατορίας. Οι μακροχρόνιες και επίπονες εκστρατείες, όταν δεν κατευθύνονταν σε περιοχές σε συμπαγή βυζαντινό πληθυσμό, είχαν ένα ρομαντικό χαρακτήρα καθώς παρέμεναν προσκολλημένες σε αντιλήψεις από το παρελθόν και δεν καθορίζονταν από τις ανάγκες της στιγμής, έτσι ώστε στο τέλος επέδρασαν αρνητικά για την αυτοκρατορία. Αν θελήσουμε να κρίνουμε από αυτή τη σκοπιά τις πολεμικές επιχειρήσεις των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, όσο κι αν φαντάζουν αξιοθαύμαστες, πρέπει να είμαστε κάπως σκεπτικιστές, ιδίως όσον αφορά στις εκστρατείες του Βασιλείου Β΄ στη Μ. Ασία. Η υποταγή και η εκρίζωση των μικρών αρμενικών ηγεμονιών όπως και των μικρότερων αραβικών εμιράτων ήταν πολύ ζημιογόνες για την άμυνα της αυτοκρατορίας. Διευκόλυναν τη διείσδυση των νέων εισβολέων, των Τούρκων, η επίδραση των οποίων στον αραβικό κόσμο δεν ήταν λιγότερο μοιραία από ό,τι στον ελληνικό. Κάπως διαφορετικά βεβαίως πρέπει κανείς να αξιολογήσει τους ελληνοβουλγαρικούς πολέμους. Σ' αυτή την περίπτωση δεν ήταν οι Βυζαντινοί οι μόνοι ένοχοι που ο πόλεμος πήρε μια τόσο ανελέητη τροπή. Βεβαίως το Βυζάντιο είχε αναγνωρίσει το βουλγαρικό βασίλειο. Παρ' όλο που το Βυζάντιο ασκούσε μια πολιτική, αυτή δεν ήταν ποτέ τόσο στενόκαρδη και σωβινιστική ώστε να έχει ως σκοπό έναν άμεσο εξελληνισμό. Μια απόδειξη γι' αυτό είναι πως η ίδια η αυτοκρατορία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας εθνικής γλώσσας και λογοτεχνίας με την εισαγωγή του σλαβικού αλφάβητου. Αυτό που έκανε αυτούς τους πολέμους ιδιαίτερα καταστροφικούς (ο Α. Τογνβее τους θεωρεί ως τον κύριο λόγο για την κατάρρευση του ελληνορθόδοξου πολιτισμού) ήταν ότι

οι ίδιοι οι Βούλγαροι παρέλαβαν την αυτοκρατορική ιδέα διεκδικώντας την, όμως, για τον εαυτό τους. Τόσο ο αγώνας με τον Συμεών όσο και με τον Σαμουήλ γινόταν για το αυτοκρατορικό στέμμα, γι' αυτό και επρόκειτο για έναν αγώνα ζωής και θανάτου για τους Βυζαντινούς.

Είναι χαρακτηριστικό —και συμβαίνει πάντα όταν μια ιδεολογία αρχίζει να αφήνει πίσω της τη δημιουργική της εποχή— ότι η ίδια ιδέα, η οποία λειτούργησε σ' αυτό το χώρο για αιώνες ως αρχή ολοκλήρωσης, μετατράπηκε τώρα σε διαλυτικό παράγοντα, καθώς τοπικοί ανταγωνισμοί, οικονομικές και εθνικές αντιθέσεις βρήκαν το προκάλυμμα τους σ' αυτή την ιδεολογία. Ο αγώνας απέκτησε τώρα εντελώς διαφορετικές διαστάσεις από τότε που η οθωμανική εξουσία έθεσε ένα τέλος σ' αυτές τις αντιπαλότητες. Τώρα ήταν η χριστιανική Ρωσία η μόνη ελεύθερη ορθόδοξη μεγάλη δύναμη, η οποία θεωρούσε τον εαυτό της ως το γνήσιο κληρονόμο του Βυζαντίου και προσπαθούσε να εκτοπίσει την οθωμανική αυτοκρατορία από τη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη. Η κατάληξη όμως, που είχε το Ανατολικό Ζήτημα με την κατάρρευση των μεγάλων μοναρχιών σ' αυτό το χώρο, έδειξε ότι η εποχή της αυτοκρατορικής ιδέας είχε παρέλθει και ότι οι λαοί τώρα καθοδηγούνταν από άλλες ιδέες που έφεραν τη νίκη και έμελαν να οδηγήσουν στην απελευθέρωση των βαλκανικών λαών —το ότι αυτή η απελευθέρωση έμεινε ημιτελής είναι μια άλλη υπόθεση. Αυτό όμως το μεγάλο παιχνίδι των δυνάμεων δεν μπορούσε να είναι χωρίς τραγικό επίλογο για μερικούς από τους πρωταγωνιστές: οι Έλληνες επρόκειτο μέχρι τέλους να πληρώσουν τις συνέπειες της εμμονής τους σε παλιές αντιλήψεις. Η μικρασιατική καταστροφή του 1922 έδειξε ότι η «Μεγάλη Ιδέα» ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, μεταξύ άλλων επίσης επειδή υπήρχε ένας διπλός ιδεολογικός προσανατολισμός (αρχαία Ελλάδα και Βυζάντιο) και επειδή κανένας οικουμενισμός με την παλιά έννοια δεν ήταν πλέον δυνατός. Για ένα ιμπεριαλιστικό κράτος σύγχρονου τύπου έλειπαν οι αναγκαίες προϋποθέσεις κυρίως οικονομικής και τεχνολογικής φύσεως. Η «Μεγάλη Ιδέα» δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η τελευταία ρομαντική αντανάκλαση ενός μεγάλου παρελθόντος. Η αξία, όμως, μιας ιδέας δεν κρίνεται μόνο από την επιτυχία ή την αποτυχία της. Αντίθετα η όλη εξέλιξη, την οποία διαγράψαμε με συντομία, μας επιτρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα: ότι οι ιδέες αρκετά συχνά έχουν μια μεγάλη δύναμη επίδρασης στην ιστορία και ότι «εις πείσμα των καιρών» είναι σε θέση να μεταβάλουν την πορεία των γεγονότων. Και αν αυτή η δυνατότητα για το Βυζάντιο και τον ελληνικό κόσμο δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή —κατά τη γνώμη μας, βεβαίως— αποτελεί ωστόσο για την ανθρωπότητα μια από τις μεγαλύτερες ελπίδες της: γιατί είναι η προϋπόθεση για την πραγμάτωση της ελευθερίας σε έναν κόσμο που δείχνει να συνθλίβεται κάτω από μια αδυσώπητη αναγκαιότητα.